

Műfaj, szövegtípus, szövegfajta

Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban (Bevezetés)*

1. A tematikus szám tartalma. A Magyar Nyelv jelen számában¹ a 2017. május 30-án megtartott szövegtipológiai kerekasztal előadásai, illetve a hozzászólások egyike olvasható. Az elhangzottakat a teória–empíria szoros kölcsönviszonyában rendeztük el, előre véve két elméleti igényű kifejtést, illetve problémafelvetést, valamint egy hozzászólást (amely ugyancsak teoretikus javaslattal áll elő a fogalmak rendszerezését illetően). Ezt követik az empirikus adatgyűjtésen és elemzéseken alapuló kvalitatív kutatások.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányában átfogó jelleggel, a nyelvelmélet, a kategorizáció és a szövegfogalom funkcionális kognitív értelmezése felől közelíti meg műfaj és szövegtípus kapcsolatát. Feltérképezi mind a szövegkutatás, mind pedig a szövegtipológia múltját és jövőbeli lehetőségeit, a tudományköziségben és a szintézisben látva a továbbblépés útját. A szöveg mint koherens mentális és nyelvi reprezentáció művelési és szerkezeti leírását tekintve a típusba sorolás kiindulópontjának, hangsúlyozva a szövegalkotás és -befogadás társas feltételrendszerét. Amellett érvel, hogy a funkcionális kognitív nyelvreírás számára a lényegi különbség nem a műfaj és a szövegtípus, hanem a kategorizáció klasszikus, kritériumokon alapuló, illetve a humán perspektívát érvényesítő, prototipikussággal is számoló, tapasztalati alapú eljárása között van. A tanulmány az utóbbi alkalmazását tekintve számottevő feladatnak a szövegtipológiában, amely így a funkcionális nyelvreírásba integrálódhat.

Noha nem a tágran értett funkcionális kognitív nyelvészet, hanem a szűkebb funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából, ám TÁTRAI SZILÁRD is fenntartja tanulmányában műfaj és szövegtípus lényegileg azonos jellegét, a figyelmet nem annyira a kategorizáció során használt megnevezésre, mint inkább a besorolás előfeltevéseire irányítva. A műfaj/szövegtípust a szerző a kommunikatív

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia posztdoktori kutatóprogramjának, továbbá az OTKA K 1007171 sz. Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatásnak a támogatásával készült. A szerzők köszönetüket fejezik ki CSATÁR PÉTERnek értékes lektori megjegyzése miatt.

¹ A szerkesztőség e helyütt köszöni meg Kuna Ágnes és Simon Gábor értékes segítségét a folyóirat szám tematikus egységének megszervezésében és megszerkesztésében.

igények adaptív kielégítését célzó konstruálás, azaz a társas jelentésképzés keretében, típus és megvalósulás kölcsönviszonyában kibontakozó diszkurzív kategóriának, illetve diszkurzív sémának tekinti. A problémafelvetés egyik legfőbb érdeme BAHTYIN beszédműfaj kategóriájának reflektált, a funkcionális kognitív pragmatika vállalkozásába integráló bemutatása. Mindezeket túl a tanulmány a műfaji tudás dinamikáját is tematizálja: Kosztolányi Dezső Esti Kornél című alkotása kapcsán veti fel a rekatégorizáció, az internetes beégsnarratívák kapcsán pedig a sematizáció aspektusát.

Műfaj és szövegtípus árnyalt megkülönböztetését javasolja hozzászólásában ANDOR JÓZSEF, újrafogalmazva típus és példány viszonyát a rendszerelmélet hierarchizáló szemlélete felől. Mindenekelőtt a szövegtípus kategóriájára fókuszálva keresi a szövegfajta helyét a típus és a példány közötti kontinuumban, továbbá a szövegfajta fölé boltozódó nyelvhasználati szintként veszi számításba a beszédaktus fogalmát is, kezdeményezve a szintetizáló elméletalkotást és a reflektált újraértelmezést. Megvilágító erejű példákkal mutat rá arra, hogy a szövegműfajok kategóriáinak határai az elemzői gyakorlatban valóban elmosódtak, éppen ezért szorgalmazza a következetes módszertannal elvégzett alap kutatásokat, továbbá a műfajelmélet és a szövegtipológia kognitív nyelvészeti (szemantikai és pragmatikai) alapokon végrehajtott szintézisét mind a műértelmezésben, mind a nyelvtudományi kutatásban. A szövegtípust és a műfajt egyenrangú kategóriaként, a szövegfajtát pedig e két kategória alá rendelendő besorolási szintként mutatja be, és kitér a *regiszter*, a *stílus* és a *zsáner* terminusok biberi rendszerének alkalmazhatóságára is.

A szövegtípus és a műfaj koncepciójának viszonyára HÁMORI ÁGNES is reflektál, a kapcsolatot kvázi-szinonim viszonyként jellemzi. Tanulmányában a kognitív pszichológia és nyelvészet kiindulópontjából értelmezi a műfajokat, szövegtípusokat, illetve a mindennapi diskurzusműfajokat, termékeny viszonyt teremtve a magyarországi szövegtípus-kutatásban kevésbé alkalmazott szociolingvisztikai műfaj-megközelítéssel. Ezekben az irányzatokban alapvető szerepet játszanak a sémák, keretek, illetve foratókönyvek. Ez utóbbi fogalom szövegtipológiai alkalmazhatósága mellett érvel a szerző, amely a magyar szövegtipológiai hagyományokba is jól beilleszthető (vö. pl. *Officina Textologica* 14., 2008). HÁMORI ÁGNES a foratókönyvet mint elemzési keretet a vicceselés, viccelsajátítás dinamikusan alakuló sémáján keresztül mutatja be empirikus adatok alapján, amelyet felnőtt és gyermek adatközlőkkel gyűjtött. A tanulmányban a szövegtípusok, műfajok tudásjellege, valamint ezek szociokulturális beágyazottsága és meghatározottsága kap központi szerepet.

Egy konkrét nyelvi jelenég és a szövegtípusok összefüggéseit vizsgálja empirikus adatok alapján SCHIRM ANITA. A szerző korábbi elemzéseket összegezve a diskurzusjelölők működésének és a szövegtípusoknak a kapcsolatára tér ki. A beszélt nyelv több szövegtípusán keresztül mutat rá arra a spontán és az intézményes diskurzusok kontinuumában, hogy a beszédhelyzet számos összetevője jelentősen befolyásolja az egyes szövegtípusokban megjelenő diskurzusjelölőket, illetve azok szerepét és gyakoriságát. A tanulmány bemutatja a diskurzusjelölők funkcióit az egyes szövegtípusokban, valamint a kutatási előzmények alapján a diskurzusjelölőknek szemafor szerepet is tulajdonít, mivel azok nemcsak a megnyilatkozás intencionális jellegéről, hanem magáról a szövegtípusról is adnak információt.

2. Problémafelvetés. A szövegek jellemzően valamilyen szövegtípus, műfaj megvalósulásai, aktualizálódásai az adott beszédhelyzetben (BAHTYIN 1988). Vizsgálatuk tehát bizonyos mértékben egyben a fenti kategóriák kutatását is jelenti. A szövegek elemzése és osztályozási lehetőségeik feltárása több ezer éves múltra tekint vissza, a retorikai hagyományokban gyökerezik. E vállalkozásnak új lendületet adott a nyelvtudomány szöveg felé fordulása a 20. század közepén, és ez a modern kori szövegtan kezdeteinek is tekinthető (összefoglalva TOLCSVAI NAGY 2001: 16–27). Ekkor az önálló szövegmodellek megjelenése mellett egyre nagyobb szerepet kaptak az osztályozás lehetőségei és útjai (összefoglalva I. KOCSENYI 1989, 2006; HEINEMANN 2000a), amelyek vizsgálatára a nemzetközi tudományosságban a mai napig aktív szakmai érdeklődés mutatkozik (csak néhányat kiemelve: BIBER–CONRAD 1989; SWALES 1990, 1993; PALTRIDGE 1996; STEEN 1999, 2011; TAAVITSAINEN 2001; MARTIN–ROSE 2005; HALMARI–VIRTANEN 2005; GILTROW–STEIN 2009; STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016).

Jelen tanulmány és az egész tematikus szám célja, a korábbi kerekasztal-beszélgetéssel összhangban, hogy magyar viszonylatban új lendületet adjon a szövegekről folytatott diskurzusnak, és mindezt nem a szöveg általános modellálása felől megközelítve tegye, hanem az egyes szövegek típusokba, kategóriákba sorolását helyezze előtérbe. Számos kérdés vár válaszra. Csak néhányat kiemelve: Vajon a szövegtípus az osztályozás pusztá eszköze, s mint ilyen, az elemző nyelvész kategóriája? A szövegalkotás és -befogadás társas-kulturális feltételrendszerét összefoglaló fogalom? Vagy éppen ellenkezőleg, a szövegtípus alapozza meg (sémaként, konstrukcióként) a szöveg létrehozását, strukturálását és megformálását? Van-e objektív realitása a szövegtípusoknak a nyelvhasználó számára, s amennyiben igen, a nyelvi rendszerbe, a kultúra társas közegébe vagy a megismerés mentális folyamataiba ágyazódik-e, esetleg mindegyikbe? A kérdéskört még összetettebbé teszi a műfaj fogalmának bevonása. Vajon a műfaj és a szövegtípus egyaránt kategóriák, csak más-más aspektusát teszik tanulmányozhatóvá a szövegalkotásnak és -befogadásnak? A társas jelentésképzés folyamatának mely pontján funkcionálnak e konstrukciók? Tartható-e az a nézet, miszerint a nyelvészet fogalma a szövegtípus, míg a műfaj elsődlegesen szépirodalmi alkotások klasszifikációs eszköze? Miként profitálhat a szövegkutatás az irodalomtudományi, illetve az egyéb társtudományi (antropológiai, etnográfiai, szociológiai) műfajelméletekkel történő interdiszciplináris együttműködésből? Milyen módszertani lehetőségei vannak a szövegtípusok és a műfajok vizsgálatának? A tematikus szám tanulmányai e kérdések mentén próbálnak válaszokat találni, de nem céljuk új és teljes szövegtípológiai modellek megalkotása, sokkal inkább problémákra és lehetőségekre mutatnak rá a szövegek osztályozása kapcsán; valamint utat nyitnak a további szakmai egyeztetések és megbeszélések felé elméleti és empirikus vonatkozásban egyaránt.

Bevezető írásunkban kitérünk a szöveg és a kategorizáció néhány általános jellemzőjére (3.); ezt követően bemutatjuk a szövegek osztályozása kapcsán felmerülő két leggyakoribb fogalom, a műfaj (3.1.) és a szövegtípus megközelítési lehetőségeit, javaslatot téve a *szövegfajta* terminus alkalmazására (3.2.). Majd részletezzük a fogalmak lehetséges viszonyát, továbbá viszonyba hozásuk következményeit (4.). Végezetül összegezzük a felmerülő problémákat (5.).

3. Szöveg és kategorizáció. A 21. századra a szöveg a nyelvészeti kutatások megkerülhetetlen fogalmává vált, hiszen a nyelvhasználat minden jelensége szövegekben bontakozik ki: a nyelv rendszerszerűségét mutató grammatikai viszonyok szövegekben érvényesülnek, a történeti változás szövegekben megy végbe és válik vizsgálhatóvá, s a nyelvhasználat bármely aspektusa szövegeken keresztül elemezhető. A nyelv tehát kommunikatív eseményekben, szövegekben él (valósul meg, aktualizálódik és változik). Ez a nyelv vizsgálatára is nagy hatást gyakorol, ahogy ezt számos, elsősorban a nyelvhasználat elsődlegességét hangsúlyozó nyelvelméleti irányzat és nyelvelíró kiindulópont is mutatja (elsődlegesen a funkcionális nyelvelmélet, l. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008, továbbá a szociolingvisztika, a pragmatika, ezekkel szoros összefüggésben a dimenzionális nyelvszemlélet vagy a holista kognitív nyelvészet). Ezzel szemben azok a nyelvelméletek, amelyek a nyelvet elsődlegesen szerkezetnek tekintik, nem helyeznek különösebb hangsúlyt a nyelv szövegbe ágyazottságára, tehát alapvetően nem szövegközpontúak (a nyelvelméleti kiindulópontok más jellegű, hármas rendszeréről l. TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányát ebben a számban).

Felmerülhet a kérdés, hogy a szöveg középpontba állítása milyen kategorizációs bázisra, illetve műveletekre támaszkodhat. A szövegek osztályozásának rendre felmerülő igénye azt mutatja, hogy maga e kategóriarendszer a nyelvről való tudás része. Miért van szüksége a kommunikáló embernek a szövegek besorolására, és mindez milyen szempontok szerint történik? A megismerés (észlelés, emlékezés, fogalmi reprezentálás) minden területén alapvető szerepet kap az egyes jelenségek sémákba rendeződése, tárolása, összekapcsolása, hiszen e műveletek teszik lehetővé az enciklopédikus tudás kialakítását, a tanulást (EYSENCK–KEANE 2003: 94–105, 262–304). Ugyanezek a folyamatok a társas cselekvéseként megvalósuló kommunikatív eseményekben is megfigyelhetők, ugyanis a nyelvi tudás a világról való tudásunkkal szoros összefüggésben áll, egymástól elválaszthatatlannak (LANGACKER 1987; TOMASELLO 2002; TOLCSVAI NAGY 2001, 2013). Ezekben a társas cselekvésekben jönnek létre, hagyományozódnak, változnak vagy éppenséggel eltűnnek az adott cselekvéshez kötődő nyelvi és viselkedésbeli mintázatok, amelyek a szövegek kategorizációs lehetőségeinek alapját is képezik (a kategorizációról l. még TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányát e folyóirat-számban). A vizsgálat során tehát két alapvető téziszből indulhatunk ki: egyfelől a nyelv tudásként reprezentálódik az elmében, és e tudásnak központi mozzanata a kategorizáció művelete (l. még TÁTRAI 2011: 27–29); másfelől e tudás lényegi aspektusa, hogy a szövegprodukciónál általánossá váló mintázatai köré szerveződik. E két téziszből további kérdések következnek: a) mit kategorizálunk; b) milyen kategóriákat alakítunk ki, s hogyan nevezzük meg azokat; c) és mit tudunk meg a nyelvről a leírás kategóriái alapján? A továbbiakban először a műfaj, majd a szövegtípus fogalmi kiindulópontjából próbálunk válaszlehetőségeket körvonalazni a fenti kérdésekre.

3.1. A műfaj mint a társas nyelvi cselekvés alapkategóriája. A műfaj esetében az első és legfontosabb megállapítás vélhetően az, hogy amikor műfaji besorolást végzünk, nem elsődlegesen a nyelv egységeit azonosítjuk, vagyis a műfaji kategorizáció nem elsősorban nyelvi szerkezeteket tesz körülhatárolhatóvá, továbbá nem közvetlen magyarázó eszköze nyelvi mintázatok kialakulásának (l. SIMON

2017: 157). GERARD STEEN nem is műfajról, hanem műfajeseményről (genre event) beszél, ám az új megnevezés egyúttal hangsúlyáthelyezést is feltételez: a műfaj mint jelenség nem elsősorban a nyelvhez van lehorgonyozva (beszédeseeményként vagy használati eseményként), inkább egyéni cselekvési mintázatként a nyelvről, a megismerésről és a kommunikációról kialakuló tudáshoz és konvenciókhoz kötődik (STEEN 2011: 28). E hangsúlyáthelyezés napjainkra szemléletváltássá érlelődött: a műfaj közös kommunikációs cselekvések megvalósításának stabilizálódó struktúrája/mintázata. E cselekvések pedig egyfelől szöveg alapúak (de nem azonosíthatók a szöveggel mint nyelvi produktummal); másfelől szociokulturális változatosságot mutatnak, ezért a műfaj a nyelv, a diskurzus és a megismerés közös kategóriája (l. STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016). A műfaj meghatározása tehát a jellemző nyelvi szerkezetek felismerésén túl magában foglalja a társas-kulturális helyzetek és cselekvések azonosítását (a műfaj a visszatérő helyzetekhez kapcsolódó közös tudás konstrukciója, l. az újretorika műfajelméletét, MILLER 1984; SWALES 1993); a nyelvi közlés kontextuális mintázatairól szerzett ismereteket (a műfaj kontextualizációs utasítások tárháza, l. az ausztrál műfajkutatás eredményeit, SOLIN 2011); illetve a kommunikációs eseményekről és az azokhoz tartozó komplex jelenetekről kialakuló sematikus tudást (a műfaj a tipikus közlésaktusokhoz tartozó fogalmi séma/keret, l. a kognitív műfajelmélet meghatározó modelljét PALTRIDGE 1997; összefoglalóan l. még SIMON 2017, továbbá HÁMORI ÁGNES tanulmányát e folyóiratszámában).

Hasonlóan problematikus a kategorizáció tárgya (a mit?) mellett a kategorizációs mód (a hogyan?) kérdése. Ha ugyanis a gyakran ismétlődő diszkurzív aktusokat műfajeseményekként értelmezzük, ezt megtehetjük metonimikusan, a diskurzusban prominenssé váló szövegproduktum előtérbe helyezésével (például kézikönyv, apróhirdetés, használati utasítás vagy egyfelvonásos), de ráirányíthatjuk a figyelmet az interakciós helyzetre is (orvos-beteg konzultáció, stand-up comedy, politikai interjú vagy slam poetry). STEEN (2011), aki e kettősséget megállapítja, egyúttal a meghaladását is szükségesnek látja, és olyan összetett műfajmodell kialakítására tesz javaslatot, amely a kontextus, a cselekvési helyzet és a szöveg nyelvi megformálásának dimenzióit egyaránt integrálja a magyarázatba. Ugyancsak a kategorizáció módjához tartozik, hogy e kategorizációs aktus a nyelvi tevékenység kezdő- és végpontja is egyben. Másként fogalmazva, a műfaji tudás (konvenciók és elvárások együttese) sémaként teszi lehetővé társas diszkurzív cselekvések megvalósítását, ám éppen a megvalósulás folyamatában aktualizálódik és változik. A műfaj integritását az állandóságból és a változásból együttesen nyeri, ez a felismerés azonban a kategorizálás folytonos igényét társítja a műfaj fogalmához, amely a konstruálás és az interpretálás tényezőjeként egyaránt funkcionál. Éppen ezért tekinthető a műfaj a társas nyelvi tevékenység alapszintű kategóriájának: a diskurzusok mint közös cselekvések a műfaj kiindulópontjából különböztethetők meg a leghatékonyabban, azaz a műfaji kategóriák mint komplex cselekvésminták maximalizálják az azonos besorolású diskurzusok közötti hasonlóságot, egyúttal minimalizálhatóvá teszik a közös jegyeket más mintákkal (STEEN 1999; LEE 2001; TAYLOR 1995²), s mindez a műfaji kategóriák hálózatos rendszerében funkcionál (a műfaji besorolás dinamikájáról l. TÁTRAI SZILÁRD tanulmányát a jelen tematikus számban).

Végül térjünk ki röviden a kategorizáció céljára (a miért? kérdésére): mi tekinthető műfaji jelenségnek a nyelv, a megismerés és a kommunikáció folyamatában; mit tudhatunk meg a nyelvről, az elméről és a közösségben cselekvő emberről, ha a műfaj lencséjén át tekintünk rá (l. még 4.3.)? Egyes ismétlődő nyelvi jelenségek gyakran kapnak műfaji címkét, a nyelvi megformálás tendenciáinak tehát fontos szerepük van a műfaj funkcionálásában. Ugyanakkor csekélyebb azon műfajok aránya, amelyek konkrét és szabályszerűen előforduló nyelvi jegyekhez lennének kötve (ezek általában erősen formalizált szövegekként is jelennek meg egyben, mint például a törvények, imádságok), esetükben elsősorban lexikális, valamint a szöveg struktúrájára jellemző mintázatokat figyelhetünk meg. A műfaji tudás tehát olyan keretet (kontextualizációs utasításokat) kínál a nyelvi tevékenységhez, amelyben egy konstrukció elfogadható/konvencionális, de általában nem megjósolható/kötött, vagyis a műfaj nem a valódi jelentés, hanem egy plauzibilis jelentés kialakítását teszi lehetővé (IFANTIDOU 2014). Ez a tudás rugalmas (ismertként mutathat fel nyelvi jelenségeket, ugyanakkor azok rekontextualizációját is kezdeményezheti), maga is egyezkedési műveletek tárgya és kiindulópontja (azaz a műfaj megvalósulása a sematikus tudásra is visszahat), továbbá alapvetően implicit – sokkal inkább virtualitás vagy potencialitás, nem pedig rögzült nyelvi szerkezetek tárháza.

A műfajról szerzett ismereteink az aktuális diskurzus folyamatában lépnek működésbe az egyén elméjében – ugyanakkor a műfaji tudást egy diskurzusközösség alakítja ki és tartja fenn közös interakciókba történő bevonódás, részvétel során (SWALES 1993). A műfaji kategorizálás ezért egyszerre mutat rá a nyelvi tevékenység innovatív oldalára és szociokulturális konvencionáltságára; keretet biztosít az enciklopédikus és a nyelvi reprezentációk kialakulásához és változásához. A műfaj mint sematikus reprezentáció tehát lehetőséget kínál társas interakciók nyelvi megvalósítására, mintegy állványzatként (l. SIMON 2014) funkcionál a közös jelentés kialakításához, további egyezkedés kiindulópontjaként – szoros összefüggést mutatva az emberi kultúra autopoetikus jellegével (az autopoieszisz és a stílus kapcsolatáról l. TOLCSVAI NAGY 2012).

A műfaji séma részleteiről ma igen keveset tudunk: az elméleti modelleken túl körültekintő és a fenti problémákat tematizáló vizsgálatok csak a közelmúltban kezdődtek (l. STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016). Ám bizonyosnak tűnik, hogy a műfaj önálló mentális reprezentációval bíró, elkülönítve tárolt fogalom, amelynek feltérképezése interdiszciplináris vállalkozás a nyelvtudományon belül (pragmatika, szövegtan, stilisztika, társalgáselemzés, etnometodológia), és más tudományok (pszichológia, szociológia, irodalom- és kultúratudomány, retorika) bevonásával. Valószínűsíthető továbbá, hogy a megismerés modelljei segítenek a műfaj létmódjának és működésének megértésében, és bár nem szűkíthető a műfajkutatás nyelvi szerkezetek vizsgálatára, ez utóbbinak kitüntetett jelentősége van a műfajkonstrukciók megismerésében. Ennek legáltalánosabb hozzávéka a nyelvtudomány számára egyrészt saját dichotómiáinak (rendszer és használat, egyén és közösség, állandóság és változás, szabályszerűség és újítás) meghaladásában, másrészt a tudományos leírás kategóriáinak és módszereinek reflektált újraértelmezésében rejlik.

3.2. A szövegtípus mint kategorizációs bázis. A 20. század közepétől a nyelvészeti kutatásokban egyre erőteljesebb irányként jelenik meg a szövegnyelvészet, amely szükségszerűen magával hozza a szövegek osztályozásának igényét is. A szöveg kategorizációja több tudományterület érdeklődésének előterében áll, és a nyelvészeti megközelítés is több irányból fejlődik. Fontos alapul szolgálnak többek között a retorikai hagyományok, a strukturalista narratológia, a pszichológia területén zajló emlékezetkutatások, a filozófiai hermeneutika, továbbá a nyelvhasználatot előtérbe helyező funkcionális nyelvmegközelítések (FEHÉR 2006: 28–30). A szövegnyelvészet térhódításával egyre több és egyre több szempontú szövegosztályozás jelenik meg, amelyek a szövegek közös, visszatérő, ismétlődő jellemzőire támaszkodnak alapvetően a grammatikai-formai jegyeket vagy a kontextuális tényezőket előtérbe helyezve. Ezek leírására az elmúlt évtizedekben számos szövegtipológiai modell, illetve osztályozási lehetőség jött létre (erről l. összefoglalóan HEINEMANN 2000a, 2000b; TOLCSVAI NAGY 2001: 331–338; KOCSÁNY 2006; KUNA 2011: 12–20, 2017b: 223–226). A közös jegyek csoportosításakor a „mit kategorizálunk?” kérdése központi jelentőséggel bír. Habár nagyon eltérő kiindulópontú és kérdésfelvetésű modellek figyelhetők meg (pl. formális, kommunikáció- és kontextusorientált megközelítések), alapvetőnek tűnik két kategorizációs „irány”, amely a szövegtipológia kétféle alapfelfogását, alapkategóriáját/alapkoncepcióját is életre hívja, megalapozza: az egyik a *genre*, *Textsorte* ’szövegtípus, műfaj’ jelentésben, a másik a *text-type*, *Texttyp*, amelynek *szövegajta*-ként történő magyarítását javasoljuk az alábbiakban.

Az első osztályozási szempont nagyon szorosan kapcsolódik a műfaj (3.1.) kapcsán ismertetett kategorizációs módhoz és kiindulópontozhoz. E megközelítésben a szövegtípust olyan tudássémaként értelmezhetjük, amely társas cselekvésekben jön létre és hagyományozódik, és amely egyszerre él az egyén elméjében (kognitív), illetve a közösség társas-kommunikatív gyakorlatában (diszkurzív, szociokulturális) (TOLCSVAI NAGY 2006: 67; STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016). A szövegtípusokat tehát kognitív igény, valamint kommunikatív és társas relevancia hozza létre és működteti (HEINEMANN 2000b: 520; KOCSÁNY 2002: 54–56). A szövegtípusok ezen értelmezése, amely a magyar nyelvészeti diskurzusban is kibontakozott az elmúlt évtizedekben, lényegében egybeesik a műfaj fentebb ismertetett koncepciójával. Annyi különbség azonban megfigyelhető, hogy a szövegtípust jellemzően inkább hétköznapi megnyilatkozások kapcsán használja a szakirodalom (pl. hivatalos levél, önéletrajz, recept, útbaigazítás stb.). Ezekben az esetekben az egyes kategóriák megnevezései is jellemzően a társas cselekvés során jönnek létre, öröklődnek, illetve változnak. A szövegtípusok modelljeiben pedig előtérbe kerülnek azok a sematizálódó nyelvi mintázatok, amelyekkel a szövegalkotás és -befogadás mentális műveletei reprezentálódnak, mint például a figyelemirányítás, a nézőpontok szerveződése és a deiktikus megoldások, a koherenciaképzés eltérő összetettséggű jelenségei (a fogalmi sémák nyelvi kifejtettségétől a szövegtopik és szövegfókusz eloszlásán át a koreferencia mintázataiig), vagy a szöveg egészét érintő jegyek (tagoltság, kiterjedés, fizikai megvalósulás). (TOLCSVAI NAGY GÁBOR e folyóirat-számban közölt tanulmánya részletezi a szövegtípus ezen modelljét, illetve az annak háttérében álló szövegfogalmat.) A szövegtípus-fogalom bevezetésének az egyik fontos hozadéka a nyelvreírásra nézve többek között az, hogy a grammatikai jelenségek magya-

rázatát tágabb funkcionálásuk közegeiben végzi el, ráirányítja a figyelmet a hétköznapi nyelvhasználatra, és bevonja azt a szövegnyelvészeti elemzésekbe, amelyhez más tudományterületektől (pl. etnometodológia, antropológia) és társtudományos megközelítésektől (szociolingvisztika, pragmatika) is kap ösztönző impulzusokat (l. HÁMORI ÁGNES, illetve SCHIRM ANITA tanulmányát és ANDOR JÓZSEF hozzászólását ebben a folyóiratszámában). Így mind a szinkrón, mind a diakrón kutatásokban egyre nagyobb szerepet kapnak a szövegtípusok mint megismerésbeli, nyelvhasználati, kommunikatív események, és (nem véletlenül) korpuszok rendezőelvéként is funkcionálnak. Az osztályozás ezen iránya tehát a hétköznapi „beszédműfajok” (BAHTYIN 1988), szövegtípusok feltárását, jellemzését tűzi ki fő célul nagyon különböző szempontokat előtérbe helyezve.

A szövegosztályozás másik „módja” szintén abból indul ki, hogy az egyes szövegek kategóriák sémaként, tudásként értelmezhetők, amelyek az emberi kommunikáció során jönnek létre és működnek közre az interszjektív jelentésalkotásban. Ezek éppúgy társas közegben funkcionálnak, mint a műfaj, illetve az ilyen értelemben használt szövegtípusok, azonban elsősorban a gondolkodás és a közlés „alapsémáiként”, „alapformáiként” értelmezhetők, s már a retorikai hagyományban is fellelhetők. Ebben a megközelítésben a séma strukturális jellemzői kiemelkedőbb szerepet kapnak, mint a társas cselekvés (HEINEMANN 2000b: 519). Ilyen „alapformának” tekinthető például a leírás, az elbeszélés az érvelés, a tájékoztatás, az instrukció, amelyek szoros összefüggésben állnak a nyelvi tevékenység interszjektív és interperszonális metafunkcióival (TÁTRAI 2011: 36), valamint a TUDÁS, az AKCIÓ és az ÉRZELEM hármásával (CROFT 1994: 470–474; HÁMORI 2009: 86–87). Látható azonban a korai s a modern kori munkákban is, hogy az egyes szerzők eltérően vélekednek arról, mik is tekinthetők a gondolkodás kommunikatív „alapformáinak” (vö. FEHÉR 2006: 40). Hasonló egyet nem értés mutatkozik meg az osztályozás szempontjainak kijelölésében, valamint a terminológia terén is. A nemzetközi irodalomban ezeket az „alapformák”-at jellemzően a *text-type*, *Texttyp* szakszóval jelölik (pl. BIBER 1988: 70; PALTRIDGE 1996: 238; HEINEMANN 2000b: 520; TAAVITSAINEN 2001: 139–140; STEEN 2011: 32), amelynek adekvát magyar tükörfordítása a *szövegtípus* lenne. A *szövegtípus* terminus azonban több évtized magyar nyelvű kutatásaiban jellemzően ’genre, Textsorte’ jelentésben, azaz a műfajkonceptióhoz kötődő értelemben honosodott meg. KOCSÁNY (2002) és EÖRY (1996) az ún. „alapformák” megnevezésére a *szövegfajta* terminust javasolják, amelynek következetes használata mellett érvelünk mi is, amikor a szövegtípus és a műfaj fogalmát viszonyba hozzuk egymással.

4. A műfaj, a szövegtípus és a szövegfajta fogalmának lehetséges viszonyai.

A szövegek kategorizációjára számos fogalom és terminus él a retorikai hagyományoktól kezdve mind a szépirodalmi, mind a hétköznapi szövegekre vonatkozóan. Csak néhányat kiemelve a teljesség igénye nélkül: *műfaj*, *műnem*, *műfajtípus*, *beszédrész*, *beszédműfaj*, *szövegforma*, *szövegtípus*, *szövegfajta*, *szövegminta*, *diskurzustípus*. Ezek közül tanulmányunk a két leggyakoribb és leginkább központi fogalmat, illetve terminust tárgyalja: a *műfaj*-t és a *szövegtípus*-t, ezek viszonyba hozása során pedig a *szövegfajta* reflektált és következetes bevezetését javasolja.

4.1. A műfaj, szövegtípus és szövegfajta mint kategorizációs „címke” és koncepció. A műfaj és a szövegtípus viszonyának vizsgálatakor még inkább artikulálódnak a mit, miért kategorizálunk és a hogyan nevezünk meg problémakörök. A *szövegtípus* terminus jóval később kerül be a szaktudományos nyelvhasználatba, mint a *műfaj*, és használati köre is szűkebbnek, de legalábbis specifikusabbnak mondható. Ezt támasztja alá a magyar nyelvre vonatkozóan az MNSz2.-beli megjelenése is: míg a *műfaj*-ra 39 214 találatot ad egy egyszerű keresés, addig a *szövegtípus*-ra 242-t, a *szövegfajta*-ra pedig mindössze 29-et (az adatbázisra l. ORAVECZ–VÁRADI–SASS 2014). A konkordanciák is azt mutatják, hogy a műfajnak sokkal szélesebb, nem a szövegre korlátozódó használata figyelhető meg, továbbá nemcsak terminusként, hanem mindennapi kategorizációs kifejezésként is működik (*az alapnormatíva, amelyet minden intézmény a maga műfaja szerint megkap, a valóságshow műfaját, a pornográf képek műfaja*). A korpusz adatai arról tanúskodnak tehát, hogy a műfaji tudás szerves része a világról, pontosabban a világban történő közös cselekvésekről szerzett ismereteknek. Ezzel összevetve a szövegtípus kezdetektől fogva inkább a mindennapi szövegek kommunikációorientált leírásához, tudományos besorolásához, katalogizálásához kötődő fogalom, az irodalom területén szórványosan, (pl. ? *az óda szövegtípusa*, ? *a regény szövegtípusa*), filmek, képek kategorizálásához pedig egyáltalán nem használatos a korpusz által reprezentált magyar nyelvben (pl. ? *a tájfestészet szövegtípusa*, ? *a film szövegtípusa*; e felfogástól némiképp eltérő, a szöveget szemiotikai minőségként értelmező megközelítésre l. ANDOR JÓZSEF hozzászólását e folyóirat-számában). A *szövegfajta* esetében azt tapasztaljuk, hogy mind a tudományos, mind a hétköznapi használata jóval szűkebb és ritkább, mindig szövegekhez kötődően értelmezhető, és jellemzően tudományos regiszterhez köthető. A hétköznapi nyelvhasználatban szinte ’műfaj’ értelemben használatos (pl. *az elektronikus világban írott szövegfajtakon*).

A magyar nyelvészeti irodalomban, ahogy arról fentebb is esett szó, a műfaj és a szövegtípus értelmezésüket tekintve lényegében szinonim fogalmak, vagy legalábbis nagyon közeli koncepciót jelölnek (ahogy ez a jelen tematikus szám írásainak fogalomhasználatában is megmutatkozik helyenként, l. pl. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, TÁTRAI SZILÁRD és HÁMORI ÁGNES tanulmányát). Egyes szerzők a *szövegtípus*, mások a *műfaj* megnevezést részesítik előnyben, de lényegében hasonló koncepciót értenek alatta, akár egy kötetben belül is, zárójelben, egymást helyettesíthető értelemben szerepel a két fogalom (pl. TOLCSVAI NAGY szerk. 2006). Tény azonban, hogy e szinonímia regisztrálása nem történt még meg, és a két fogalom aktív és termékeny viszonyba hozására sem születtek kísérletek az elmúlt évtizedekben.

Mind az angolszász szakirodalomban, mind német nyelvterületen megfigyelhető (volt) ez a jelenség, tehát a két fogalom hasonló értelemben vett vagy reflektálatlan használata. Ugyanakkor az is látható, hogy nagy igény mutatkozik a *text-type* és a *genre* koncepciójának és terminológiájának elkülönítésére (vö. pl. BIBER 1988; BIBER–CONRAD 1989; PALTRIDGE 1996; LEE 2001; TAAVITSAINEN 2001; HEINEMANN 2000b). Ha figyelembe vesszük ezeket a trendeket és eredményeket, akkor ez a magyar szövegtípológiai irodalomban azzal az igénnyel jár, hogy a műfaj/szövegtípus és a szövegfajta koncepcióját és terminológiáját különítsük el következetesen. Mint ahogy az a következő szakaszból részletesen kiténik majd,

a legelterjedtebb koncepciók a *genre* terminust elsősorban ún. „külső” tényezők (funkció, célközönség, alkalom, cselekvéstípus, téma stb.) mentén definiálják (BIBER 1988; SWALES 1990; TAAVITSAINEN 2001; LEE 2001). Ezzel szemben a *text-type*, *Texttyp* terminust a szövegek egyfajta „belső”, nyelvi-logikai elrendezésének tekintik. Ezek alapján nagyon különböző tipológiai besorolással, osztályozással találkozhatunk, beleértve a klasszikus WERLICH-féle (1975) felosztást (deskriptív, narratív, expozitív, argumentatív, instruktív), amely további munkák alapját is képezi, valamint az oktatás olvasásfelméréseibe is beépült (MOLNÁR 2006: 261). STEEN (1999: 113) például az instruktív kivételével ezeket tartja diskurzustípusoknak (types of discourse). Ugyanakkor többféle besorolás is megjelenik, amelyek inkább retorikai struktúrákhoz köthetők, ilyen például az ok-okozat, probléma-megoldás, eljárásmod stb. (összefoglalva I. PALTRIDGE 1996: 238). Szükséges azonban megállapítani, hogy a szövegfajta kategóriája sokkal problematikusabbnak tűnik, mint a műfajé. Erre utal például LEE (2001: 39–41), aki a PALTRIDGE (1996) által használt kategóriákat retorikai struktúráknak tartja, és nem fogadja el szövegfajta néven. Ebben is megmutatkozik, hogy a szövegtipológiában a mai napig nincs egyértelmű és kizárólagos egyetértés abban, hogy mit és milyen szempontok szerint kategorizálunk, összefüggésben a szövegek (diskurzusok) és osztályozásuk alapvető kognitív és társas-kommunikatív meghatározottságával.

Felmérve a műfaj és a szövegtípus fogalmának érintkezési pontjait (séma-szintű reprezentáltság, társas-kulturális motiváltság, kommunikatív-cselekvésközpontú funkcionálás), továbbá látva alkalmazásuk eltérő tendenciáit a magyar és a nemzetközi tudományosságban, a következő gyakorlattal élünk a továbbiakban. A *genre*-kategória megnevezésére egységesen a *műfaj* terminust alkalmazzuk ebben a tanulmányban (hangsúlyozva, hogy a hazai diskurzusban a *szövegtípus* éppúgy alkalmazható lenne), míg a *text-type* imént bemutatott ’alapforma’ jelentését a *szövegfajta* kifejezéssel jelöljük, hogy elkerüljük a kategóriák keveredését, és elősegítsük az angolszász és német kutatások eredményeinek adaptálását. El kell ismerni, hogy ez a döntés nyitva hagyja a *szövegtípus* terminus értelmezését, valamint a műfajjal való kapcsolatát. Mivel azonban célunk a tisztánlátás és a tájékozódás elősegítése a műfaji és szövegtipológiai kategorizálás útvesztőjében, jelen tanulmány keretei között nem vállalkozunk a szövegtípus teljes újraértelmezésére, csak jelezzük a fogalom körül kialakult bonyodalmakat (miként ezt más aspektusból és más javaslattal, de hasonló módon problematizálja ANDOR JÓZSEF hozzászólása ebben a folyóirat-számban).

Annak ellenére tehát, hogy nincs teljes egyetértés a műfaj, a szövegtípus és a szövegfajta koncepciójáról, illetve hogy különböző elképzelések élnek ezek viszonyáról, az elmúlt évtizedek kutatásai mégis azt mutatják, hogy érdemes különbséget tenni műfaj/szövegtípus (’genre’) és szövegfajta (’text-type’) között, mivel ez reflektáltabb alap kutatásokhoz, kidolgozottabb módszertanokhoz vezet, és az anyanyelv- és az idegennyelv-tanításban is kifejezetten jól hasznosítható (PALTRIDGE 1996: 238; MCCARTHY–CARTER 1994). Ugyanakkor az is látható, hogy a műfajok könnyebben beazonosíthatók a nyelvhasználó számára, mint a szövegfajták, ezzel is áll többek között összefüggésben, hogy a műfaj sokkal inkább korpuszok rendezőelve, mint a szövegfajta (LEE 2001: 49–62). A nemzet-

közi tudományosságban az elmúlt évtizedekben tehát egyértelműen artikulálódott az igény a fogalmak és az őket jelölő terminusok megkülönböztetésére, mi több, viszonyba hozásukra konkrét javaslatok is megfogalmazódtak, amelyeket három fogalom (dichotómia, hierarchia és versengés) köré szervezve vázolunk.

4.2. Előzmények. Egymást kizáró, ellentétes viszony hagyományozódik DOUGLAS BIBER (1988) javaslata nyomán (LEE 2001; TAAVITSAINEN 1997, 2001), amelynek lényege, hogy míg a műfaji besorolás és jellemzés nyelven kívüli kritériumokat érvényesít (kinek, mikor, milyen célból, milyen cselekvés során valósul meg a szöveg), addig a szövegfajta a nyelvi rendszer saját, belsőnek tekintett viszonyai (nyelvi szerkezetek konkrét szövegeken túlmutató tipikus megformálási módjai és kapcsolódási mintázatai) mentén teszi leírhatóvá az aktuális megnyilatkozást. Ha tehát a szövegszerűséget a kategorizálás és a visszatérő mintázatok felől kívánjuk magyarázni, a vizsgálat során el kell döntenünk, melyik nézőpontot érvényesítjük, és e döntésnek megfelelően tudjuk megfogalmazni általánosításainkat. Egyfelől jól látható, hogy e megkülönböztetés a saussure-iánus külső/belső nyelvészet dichotómiáját csempészi vissza a szövegnyelvészeti kutatásba. Másfelől e megközelítésben a kétféle besorolás nem szükségképpen fedi egymást: előfordulhat, hogy egy szöveg műfajisága egységesen ítéhető meg, de szövegtipológiai jellemzése ambivalens, vagy fordítva. Végül a hagyományosan külsőnek és belsőnek tekintett mintázatok a funkcionális nyelvelmélet számára szorosan összefüggő tényezők, a motiváltság és a használati események kapcsolatán keresztül, ezért dichotóm szétválasztásuk nem indokolt napjaink autentikus nyelvelméleti kiindulópontjából.

Létrejötték olyan modellek is, amelyek hierarchikus viszonyt tételeznek műfaj és szövegfajta között (ilyennek mondható ANDOR JÓZSEF rendszerelméleti javaslata is e folyóirat számban, noha a *szövegfajta* terminus más értelmezésére alapozva). A legkidolgozottabb minden bizonnyal a már idézett STEEN (2011) többdimenziós műfajelmélete, amelynek szövegbázis komponense (a diskurzus fogalmi szerveződésének mentális reprezentációja) tartalmazza a szövegtipológiai kategóriákat – amikor egy szöveg műfaját írjuk le, annak egyik összetevője a diskurzus szövegfajtákba rendeződő mintázata (l. még HÁMORI 2006). Nem kizárólagos azonban a műfaj dominanciája: mivel a műfaj aspektusa a helyzet, a cselekvés és a társas-kulturális kontextus következtében igen sok tényező együttes vizsgálatát teszi szükségessé (innen STEEN multidimenzionális modellje), továbbá e tényezők mindegyike gazdag variabilitást mutat, a szisztémikus-funkcionális nyelvleírás hagyományában dolgozók szerint a műfaj nem inherens kategóriája a nyelvtudománynak, a regiszter (helyzetek mentén visszatérő, tipikus megformálási mód) sokkal hasznosabb a nyelvész számára (összefoglalóan l. STUKKER–SPOOREN–STEEN 2016: 2). S noha ez esetben nem a szövegfajta kerül előtérbe, megfigyelhető a törekvés egy, a leírásban jobban működtethető, kevésbé komplex fogalmi konstrukció alkalmazására. Ugyancsak a szövegtipológia nyújtotta specifikus leírás részesíti előnyben a magyar szövegten kognitív irányzata, amely a műfajiság klasszikus vizsgálati terepének tekintett poétikát részlegesen a szövegtipológiához tartozónak tekintti (TOLCSVAI NAGY 2001: 58), a visszatérő, tipikus cselekvésekhez pedig a szövegtípus kategóriáját rendeli. Bár nem kidolgozottan

és reflektáltan, mégis a tágabb értelemben vett (azaz a műfajiságra is kiterjedő) szövegtípus bizonyul e kutatásokban kellően általános, ugyanakkor az empirikus kutatásokban kellő hatékonysággal alkalmazható konstrukciónak.

Felmerül végül a műfaj és szövegfajta e g y e n r a n g ú s á g á t implikáló, a két fogalom versengését példázó (esetenként inkább e viszony pontosítását, tisztázását megkerülő, l. FEHÉR 2006) terminushasználat is. A kategorizáció két iránya nyilvánvaló összefüggéseket mutat a felismert mintázatok tipizálhatóságán túl: mindegyik a megismerés során kialakuló, tapasztalatokon alapuló, ugyanakkor a nyelvi tudásunkba produktív módon beépülő konstrukció; mindegyik alapvetően történeti meghatározottságú, ugyanakkor általános modellalkotásra is alkalmas; mindegyik dinamikusan alakul az újabb használati események függvényében, az egyedi, konkrét szövegek pedig mindkét esetben fontos szerepet játszanak a (re)kategorizálásban mintákként; a nyelvi szerkezetek mintázatai mindkét konstrukció meghatározásában nagy jelentőséggel bírnak. Mindezek alapján megfogalmazódik a két irányvonal komplementer viszonya, amely szerint a műfajjal és a szövegfajtaival való foglalkozás ugyanazon kérdésekkel, de más jellegű válaszokkal jár (KOCSENYI 2002: 51–64). Vagyis egyik sem dominál a másik felett, szoros kapcsolat van közöttük, s együttes tárgyalásuk adná a szövegek besorolásának teljességét, amely azonban már nem feltétlenül lenne szövegtannak tekinthető (l. KOCSENYI 2006). PALTRIDGE (1996: 239, HAMMOND et al. 1992 alapján) azt is bemutatja, hogy bizonyos műfajok és szövegfajták hogyan állhatnak együtt. Így például a recept műfaja az instruktív szövegfajtaival, a reklám a leírással, stb. PALTRIDGE (1996: 239–242) az angol mint idegen nyelv tanulása felől mutat rá több szemléletes példával és illusztrációval arra, hogy az általános szövegstruktúra, valamint a szövegfajta tudatos alkalmazása és bevonása miként egészítheti ki a nyelvtanulók műfaji tudását és kompetenciáit. PALTRIDGE egyetért BIBER (1989) felvetésével abban, hogy a különböző műfajú szövegek nagyon hasonló szövegfajta-szerkezettel is rendelkezhetnek; továbbá azzal, hogy különböző szövegfajták jelenhetnek meg egyazon műfajú szövegpéldányokban. Tanulmányában számos más szerzőre hivatkozva és saját példán is szemléltetve mutatja be, hogy a szövegfajták gyakorlati alkalmazása kifejezetten termékenyen hathat a nyelvtanulásra. A műfaj és a szövegfajta fogalmakat a szerző nem egymást kizáró vagy alá-főlé rendelt viszonyban, hanem komplementer kapcsolatban értelmezi (PALTRIDGE 1996: 237, 242).

4.3. Javaslat a komplementer viszony árnyalására. A metatudományos egyenrangúságon alapuló, kölcsönös kiegészítésre építő magyarázat olyan produktív kiindulópontot kínál, amelyből ismételten felvethető műfaj és szövegfajta megkülönböztetésének problémája. Jelen tematikus szám tanulmányai e problémakör részletezését vállalják egyik vagy másik központi fogalom felől. Ebben a bevezető tanulmányban egy általános igényű javaslatot körvonalazunk csupán, amely remélhetőleg további kutatásokat ösztönöz majd. Mindkét fogalom kapcsán lényeges szerepe van a tudás tematikus reprezentálásának, így a megkülönböztetés fő kérdése e sémák funkcionálása, státusa a nyelvi tevékenységben. Míg a szövegfajták begyakorolt mintázatoknak tekinthetők, amelyek mind a helyzetre (és a cselekvésekre), mind a nyelv alkalmazásba vételére vonatkozóan magukba foglalnak ismereteket, addig a műfajok esetében a példányalapú reprezentálásnak

(a klasszikus értelemben vett intertextualitásnak) is kiemelt jelentősége van. Míg a szövegfajták sémavezérelt jelentésképzésben működnek közre, ezáltal erősítve minden esettel a sematikus reprezentáció begyakoroltságát, addig a műfaji tudás az újraalkotásban, a sémától való kisebb-nagyobb eltérésben aktualizálódik, azaz sémakiterjesztő jelentésképzésben funkcionál. És míg a szövegfajta alkalmazását az összehangolás teszi szükségessé a társas cselekvésekben, amelyek igazodást tesznek lehetővé és szükségessé, addig a műfaji besorolás egyúttal újszerű (gyakran innovatív) jelentéseket kezdeményez, s a helyzet (re)konstruktív igazítását várja el. Ezért a szövegfajta-tudás alapvető kognitív művelete a ráismerés és a felidézés/emlékezés, ezzel összevetve a műfaji tudás alpművelete a felismerés és az emlékeztetés (ez utóbbi fogalomról l. SCHANK 2004). Összefoglalva: a szövegfajta alapvetően reaktív aspektusa a szövegek kategorizálásának és tipizáló magyarázatának, a műfaj pedig e vállalkozás proaktív aspektusának központi fogalma (a proaktív műfajmodellről a tanköltemények kapcsán l. SIMON 2016). Fontos megjegyezni, hogy e javaslat sem előzmények nélküli: STEMPEL már 1972-ben szembeállítja a szövegfajták reprodukzív jellegét a műfaj alkotó újrateremtésével (idézi KOCSÁNY 2002).

4.4. A két fogalom komplementer viszonyának következményei. A két fogalom megkülönböztetésének, illetve viszonyuk árnyalásának módszertani hozadéka is lehetnek. Noha kézenfekvő lenne műfaj és szövegfajta megkülönböztetésének következetes érvényesítése a nyelvi tevékenység magyarázatában, mindez azzal járna, hogy a hagyományos dichotómiákat (mint a belső és külső leírás, a nyelvi szerkezet és a társas cselekvés) hordozná magában továbbra is az elemzés gyakorlata. A komplementer viszony ugyanakkor azt feltételezi, hogy egyazon jelenség (legyen az visszatérő nyelvi mintázat, cselekvési forgatókönyv vagy a világról való sematikus ismeret) egyaránt lehet műfaji jellemző és szövegfajta-tulajdonság, ez ugyanis nem ontológiai jegye az adott jelenségnek, hanem a funkcionális során bontakozik ki. A fő kérdés tehát nem az, mi tartozik az egyik vagy a másik fogalom hatókörébe, hanem hogy a megnyilatkozás kategorizálása során milyen tényezők válnak szalienssé a nyelvhasználó számára. Amennyiben besorolását a számára már ismert sablonokra alapozza (a nyelv, a cselekvés és a világismeret dimenziójában), reaktiválja tudását, felidézve egy szövegfajtat, s teljesítve egyúttal az e felidézésből eredő elvárásokat. Ha azonban kategorizálása új jelentések kiindulópontjává válik, azaz a besorolás egyúttal újszerű jelentésalkotást kezdeményez, és erről indulnak egyezkedési folyamatok a diskurzusban, akkor a megnyilatkozás műfaji aspektusa kerül a közös figyelem előterébe. Ez a megközelítés egyfelől használatalapú: nem a nyelvész előzetes értelmezésén múlik, mi lesz szövegfajta- vagy műfajtulajdonság, ehelyett a nyelvhasználó döntésein, észlelésén és mentális műveletein alapul a tudományos leírás. (Mindemellett szükséges természetesen megemlíteni, hogy a mindennapi szövegekategorizációban a nyelvhasználó sokkal több, és nem mindig koherens osztályozási szempontot alkalmaz a szövegek tipologizálásában, vö. KUNA 2016, 2017a: 34–36). Másfelől a komplementer viszony olyan kiindulópont, amely termékeny módszertani pluralizmusnak enged teret: a korpusznyelvészet kvantitatív és kvalitatív eljárásai mellett a mentális reprezentáció kísérleti kutatása, a befogadói visszajelzések elemzése egyaránt helyet kap

a kutatásban, amelynek nem a kezdőpontja lesz műfaj és szövegfajta elhatárolása, hanem egyik legfontosabb eredménye a megkülönböztetés empirikus részletezése.

Végezetül érdemes kitérni röviden arra is, hogy az anyanyelv-pedagógiában is számottevő eredményeket hozhat a kétféle kategorizációs mód egymást kiegészítő jellegének felismerése. Ezek egyike a tanulók már megszerzett tapasztalatainak, sémáinak tudatosítása, reflektált alkalmazása. PALTRIDGE (1996: 241–242) olyan feladatokat javasol, amelyekben szövegek pusztán műfaji és szövegfajta-besorolásán túl szövegrészletekből kell bizonyos műfajú/szövegfajtájú szövegeket rekonstruálniuk, illetve elrendezniük a részleteket a kétféle besorolási szempont alapján (magyar viszonylatban a műfaji tudásról l. pl. MOLNÁR 2006). Továbbá elmélyíthető a nyelvre vonatkozó tudásuk azzal, hogy megfigyeltetünk velük egyazon műfajba tartozó megnyilatkozásokat, majd azok jellemző nyelvi mintázatait és e mintázatok strukturális szerveződését azonosítva a műfaji címke immár szövegfajtasémaként is hozzáférhető számukra, amely aztán saját szövegek megalkotásának kiindulópontja is lehet. Szövegek önálló megfigyelése, a szövegészlelés műveleteinek reflektálttá tétele, majd az ebből eredő ismeretek hasznosítása tudatosabb, a nyelv lehetőségeit jobban ismerő, s azokkal hatékonyabban élő nyelvhasználók nevelését eredményezheti. Fontos, hogy ne csupán tipikus megformálási módok (és tipikus nyelvhasználati szinterek, kontextusok) összefüggéseire mutassunk rá, hanem ezen összefüggések megteremtésében is járatosá tegyük a diákokat, így aknázva ki a szövegfajták és a műfajok terén szerzett tapasztalataikat.

5. Összegzés. Amikor szövegek, illetve megnyilatkozások (nyelvhasználati események) kategorizálását kívánjuk elvégezni, a tárgy tudományos nehézségek (a kategorizált jelenségek azonosítása, a mérés módszere, az elkülönítés és a kategóriák érintkezésének kérdése) mellett talán még komolyabb gondot okoz a rendelkezésünkre álló rendszerek közötti választás, azaz a metatudományos tisztánlátás elérése. Önmagában arra a kérdésre, hogy vajon előbb a szöveg fogalmát kell-e meghatározni, vagy a kategorizálás révén rajzolódik majd ki a központi fogalom koherens értelmezése, több válasz adható. Ezen túlmenően bevezető írásunkban arra is megpróbáltuk felhívni a figyelmet, hogy a szövegtől mint (jellemzően) nyelvi produktumtól a diskurzusig történő továbblépés újabb osztályozási kiindulópontokat eredményezhet, ám a szövegfajta és a műfaj ezen alapuló megkülönböztetése csak egy a lehetséges koncepciók közül, hiszen a szövegek rendre a nyelvi interakció közegében, azaz diskurzusban formálódnak, a két fogalom elválasztása ezért megmerevíti a nyelvi tevékenységről való gondolkodást. Ha a kategorizációnak eltérő előfeltevései rögzíthetők, akkor további, e tanulmányban éppen csak érintett problémakör például a prototípuselv alkalmazása. Vagyis az a kérdés, hogy vajon melyik besorolási művelet tekinthető alapszintű kategorizálásnak, a szövegekről való tudás mely szintje a megismerés alapvető dimenziója, és melyik kiindulópontból mi bizonyul prototipikusnak, illetve periférikusnak. Mindehhez járul egyfelől a terminológia (melyik osztályozási előfeltevés-rendszer milyen kategorikus címkével illetünk), amely láthatóan igencsak megnehezíti a jelenségekről való beszédet; továbbá a metodológia kidolgozása, hiszen az egyes megkülönböztetett kategóriákat más és más módszertannal lehet megfelelően vizsgálni.

E bevezetésnek és a teljes folyóiratszámnak nem lehet fontosabb célkitűzése, mint újramegírni, illetve újra dinamizálni a kategóriákról folyó diskurzust a szövegnyelvészeti kutatásban. Következésképpen az olvasó talán sokkal inkább kérdésekkel, mint válaszokkal szembesül, ám ez reményeink szerint termékeny feszültséghez, abból kiindulva pedig újabb fontos eredményekhez vezet. Mindemellett az alábbi megállapítások érvényessége nehezen vitatható, így vélhetően szilárd alapot kínálnak majd a további kutatásokhoz. 1. A szövegek mint nyelvhasználati események besorolása, kategóriákba rendezése a nyelvről kialakuló tudás szerves része, e kategorizálás kutatása tehát nem elsődlegesen a nyelvtudomány leíró eszközkészletének belső innovációjaként, hanem a megismerés módjának alaposabb feltérképezéseként fogható fel. 2. A kategóriák formálódása összetett interszjektív megismerési folyamat, amely folyton változó társas és kulturális viszonyrendszerben megy végbe, ezért egyfelől sajátos dinamikát mutat (a rá vonatkozó modellek sem örökérvényűek), másfelől kizárólag interdiszciplináris vállalkozás keretében vizsgálható eredményesen (elkerülhetetlenné téve, hogy időről időre újraértelmezzük a fennálló rendszereket). 3. A kategorizálás alapvető tényezője a sémákba rendeződő tudás, amely azonban a társas helyzetek jellegétől kezdve a viselkedési mintákon, specifikusan a nyelvi szimbólumok tipikus alkalmazásán át a mentális reprezentáció kialakításának szerkezeti és műveleti aspektusaiig terjed ki. Mindezek alapján az a kijelentés, hogy a műfaji/szövegtipológiai/szövegfajta-tudás sematikus, még nem válaszolja meg sikeresen a kategorizálás alapkérdéseit, hiszen e sémák mibenléte, összetevői, illetve kapcsolatuk nyitott marad. Ám olyan pont ez, ahonnan az újraértelmezés elindítható, többféleképpen, empirikus alátámasztás mellett.

Túl azon, hogy szerettük volna bevezetőnkben artikulálni a szövegtani kategorizálás napjainkban is megoldásra váró problémáit, továbbá kezdeményezni kívántuk az alternatív megközelítések feltérképezését, saját javaslattal is előálltunk. Ennek lényege egyfelől, hogy a műfajiság és a típusosság mibenléte rendkívüli átfedése miatt érdemes egyértelműsíteni a koncepciókat, megtartva a *műfaj* kifejezést a komplex diskurzusesemények sematikus reprezentálódására (amelynek szerves részét képezik mind a viselkedési minták, társas interakciók kulturálisan hagyományozódó konvenciói, mind pedig a nyelvi megformálás, a megvalósulás tipikusnak mondható jelenségei, I. HÁMORI AGNES tanulmányát e folyóiratszámában), és meghonosítva a *szövegfajta* terminust a gondolkodás alapformáinak, sematikus struktúráinak, illetve műveleti stratégiáinak megnevezésére. Másfelől, szorosan erre a koncepcionális és terminológiai javaslatra építve, műfaj és szövegfajta komplementer, egymást kiegészítő funkcionálását látjuk termékeny modellalkotási kiindulópontnak. Ez ugyanis megkülönböztethetővé teszi a kategorizálás rendkívül összetett folyamatát; ráirányítja a figyelmet a sémaszintű tudás alkalmazásának eltérő aspektusaira (mint a felismerés vagy a felismertetés, az emlékezés vagy az emlékeztetés, illetőleg a konvencionális jelentések közös kialakítása és az újszerű, innovatív jelentésekről egyezkedések kezdeményezése). A terminológiai és a koncepcionális javaslatunk tehát szorosan összefügg, hasznosításuk mind a tudományos kutatás elméletét és módszertanát, mind a nyelvoktatás területeit tekintve gyümölcsöző lehet.

Ám az összekapcsolt javaslatunk sem old meg minden problémát. Amennyiben a jövőbeli kutatások annak plauzibilitását támasztják alá, akkor is megoldásra vár a szövegtípus fogalmának értelmezése, elhelyezése a sematikuságon és szociokulturális beágyazottságon alapuló kategóriarendszerben, továbbá más kapcsolódó fogalmak (mint amilyen a stílus, a regiszter, a beszédaktus) integrálása egy kiterjedtebb diskurzus kutatásba. A bevezető tanulmány megírásával, valamint a kerekasztal-beszélgetés megszervezésével és az annak anyagát bemutató tematikus folyóiratszám közlésével ebbe az irányba kívánunk lépéseket tenni.

Kulcsszók: műfaj, szövegtípus, szövegfajta, kategorizáció, séma.

Hivatkozott irodalom

- BAHTYIN, MIHAIL 1988. A beszéd műfajai. In: KANYÓ ZOLTÁN – SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 246–280.
- BIBER, DOUGLAS 1988. *Variation across speech and writing*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BIBER, DOUGLAS 1989. A typology of English texts. *Linguistics* 27: 3–43.
- BIBER, DOUGLAS – CONRAD, SUSAN 1989. *Register, genre, and style*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CROFT, WILLIAM 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: TSOHATSIDIS, SAVAS L. ed., *Foundation of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London. 460–477.
- EÖRY VILMA 1996. Szövegtipológia – stílustipológia. (Problémavázlat: elméleti és módszertani lehetőségek). In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 130–151.
- EYSENCK, MICHAEL W. – KEANE, MARK T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FEHÉR ERZSÉBET 2006. Szövegtipológia a retorikai hagyományban. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 27–63.
- GILTROW, JANET – STEIN, DIETER 2009. *Genres in the internet: issues in the theory of genre*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.188.01gil>
- HALMARI HELENA – VIRTANEN, TUIJA eds. 2005. *Persuasion across genres*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.130.03vir>
- HAMMOND, JENNIFER et al. 1992. *English for social purposes: A handbook for teachers of adult literacy*. National Centre for English Language Teaching and Research, Macquarie University, Sidney.
- HÁMORI ÁGNES 2006. A társalgási műfajokról. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 157–181.
- HÁMORI ÁGNES 2009. *A figyelem és a beszédaktusok összefüggései a társalgásban*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- HEINEMANN, WOLFGANG 2000a. Aspekte der Textsortendifferenzierung. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN FREDERIK Hrsg., *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. HSK 16.1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 523–546.

- HEINEMANN, WOLFGANG 2000b. Textsorte – Textmuster – Texttyp. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN FREDERIK Hrsg., *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, HSK. 16.1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 507–523.
- IFANTIDOU, ELENA 2014. *Pragmatic competence and relevance*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.245>
- KOCSÁNY PIROSKA 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közöny* 35: 26–43.
- KOCSÁNY PIROSKA 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCSÁNY PIROSA 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 17–26.
- KUNA ÁGNES 2011. *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtipológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális kognitív keretben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- KUNA ÁGNES 2016. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. A szövegtípus kognitív megközelítési lehetőségei 1. rész. *Magyar Nyelv* 112: 385–400. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2016.4.385>
- KUNA ÁGNES 2017a. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. A szövegtípus kognitív megközelítési lehetőségei 2. rész. *Magyar Nyelv* 113: 27–41. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2017.1.27>
- KUNA ÁGNES 2017b. Történeti szövegtipológia. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 223–237.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–58.
- LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LEE, DAVID 2001. Genres, registers, text types, domains, and styles: clarifying the concepts and navigating a path through the BNC jungle. *Language Learning and Technology* 5: 37–72. https://doi.org/10.1163/9789004334236_021
- MARTIN, JAMES R. – ROSE, DAVID 2005. *Genre relations. Mapping culture*. Equinox, London.
- MCCARTHY MICHAEL – CARTER, RONALD 1994. *Language as discourse: Perspectives for language teaching*. Longman, London.
- MILLER, CAROLYN R. 1984. Genre as social action. *Quarterly Journal of Speech* 70: 151–167.
- MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev> (2017. 06. 21.)
- MOLNÁR EDIT KATALIN 2006. A műfaji tudás és tanítása. In: JÓZSA KRISZTIÁN szerk., *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 259–280.
- ORAVECZ, CSABA – VÁRADI, TAMÁS – SASS, BÁLINT 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: CALZOLARI, NICOLETTA et al. eds., *Proceedings of Ninth International*

- Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2014)*. 1719–1723. http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2014/pdf/681_Paper.pdf (2017. 06. 21.)
- PALTRIDGE, BRIAN 1996. Genre, text types, and the language class room. *ELT Journal* 50: 237–243.
- PALTRIDGE, BRIAN 1997. *Genre, frames and writing in research settings*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- SCHANK, ROGER 2004. *Dinamikus emlékezet. A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Vince, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON, GÁBOR 2016. On patterns of intersubjective cognition in didactic poetry. *Logos & Littera: Journal of Interdisciplinary Approaches to Text* 3: 90–112.
- SIMON GÁBOR 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.146>
- SOLIN, ANNA 2011. Genre. In: ZIENKOWSKI, JAN – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JEF eds., *Discursive pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 119–134. <https://doi.org/10.1075/hoph.8.07sol>
- STEEN, GERARD 1999. Genres of discourse and definition of literature. *Discourse Processes* 28: 109–120. <https://doi.org/10.1080/01638539909545075>
- STEEN, GERARD 2011. Genre between the humanities and the sciences. In: CALLIES, MARCUS – KELLER, WOLFRAM R. – LOHÖFER, ASTRID eds. 2011. *Bi-Directionality in the Cognitive Sciences*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 21–41. <https://doi.org/10.1075/hcp.30.03ste>
- STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD eds. 2016. *Genre in language, discourse and cognition*. Mouton de Gruyter, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110469639>
- STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD 2016. Genre in language, discourse and cognition: introduction to the volume. In: STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016: 1–12. <https://doi.org/10.1515/9783110469639-002>
- SWALES, JOHN M. 1990. *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SWALES, JOHN M. 1993. Genre and engagement. *Revue Belge de Philologie et de l'histoire* 71: 687–698.
- TAAVITSAINEN, IRMA 2001. Changing conventions of writing: the dynamics of genres, text types, and text traditions. *European Journal of English Studies* 5: 139–150. <https://doi.org/10.1076/ejes.5.2.139.7309>
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TAYLOR, JOHN R. 1995². *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. Clarendon Press, Oxford.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 64–90.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2006. *Szöveg és szövegtípus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 19–50.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- WERLICH, EGON 1975. *Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*. Quelle and Meyer, Heidelberg.

Genre and text type. Perspectives, categories and models in text linguistic research: An introduction

The study raises several problems and questions in the field of categorizing texts, introducing the other papers in this issue on the one hand, and initiating further research on the other. The main aims of the primarily theoretical approach are to make the basic notions, models and terms of text categorization clear, to reinterpret these theoretical devices where necessary, as well as to relate them to one another. Thus, the emphasis of the study is on the concepts of genre and text type.

In the paper texts are considered to be usage events, and their categorization to be an inter-subjective cognitive process embedded in a sociocultural context. Seen from this vantage point, the classification of texts is a process of categorizing linguistic knowledge arranged in schemas. Investigating these schemas, as well as examining the relationships across them, requires an interdisciplinary approach and methodology, and the paper highlights the most important aspects of this interdisciplinary endeavour. In addition, it initiates defining the terms *genre* and *text type*, proposing a distinction between them based on the notion of complementarity, and emphasizing the importance of a consistent application of these terms. The results of the study may deserve attention not only in text linguistics but also in the fields of first and second language teaching.

Keywords: genre, text type, categorization, schema.

KUNA ÁGNES
Magyar Tudományos Akadémia
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Károli Gáspár Református Egyetem

SIMON GÁBOR
Magyar Tudományos Akadémia
Eötvös Loránd Tudományegyetem